

<https://doi.org/10.62837/2026.7.272>

b\m. MEHDIYEVA HƏQİQƏT HƏSƏN QIZI

Azərbaycan Tibb Universiteti

E-mail: hmehtiyeva@amu.edu.az ORCID: 0009-0002-929

b\m NƏSİROVA ZİBAHƏT ƏLİ QIZI

Azərbaycan Texniki Universiteti

E-mail: ziba.nasirova@mail.ru ORCID: 0009-0009-1283-8002

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MODALLIĞIN VƏ “MUSSEN” FEİLİNİN MƏNA ÇALARLIQLARI

Xülasə

Türk dillərinin və alman dilinin qrammatikasında müstəqil nitq hissəsi kimi tanınan feil bəhsinə hərəkət bildirən, yəni əşyanın işini, halını, hərəkətini, vəziyyətini az və ya çox qabarıq və ya cüzi, dinamik və ya qeyri-dinamik şəkildə ifadə edən sözlər daxil edilir. Feil çox kateqoriyalı nitq hissəsidir. Bu kateqoriyalar feildə, toplu şəkildə öz ifadəsini tapır. Feildə təsir, növ, tərz, inkarlıq, zaman, forma, şəxs və kəmiyyət kimi kateqoriyaların varlığı, xüsusi və ümumi formalara malik olması buna ən yaxşı sübutdur. Alman dilini öyrənən hər bir adama məlumdur ki, bu dildə olan feillər özlərinin leksik-semantik, morfoloji sintaktik, frazeoloji, fonetik xüsusiyyətlərinin zənginliyi, rəngarəngliyi, çoxcəhətliliyi, kateqoriyalarının çoxluğu və səciyyəvi xüsusiyyətlərilə başqa nitq hissələrindən seçilir, bu dilin milli orijinallığını, qədim izlərini daha yaxşı mühafizə edib saxlayır, fikrin başqalarına çatdırılmasında xüsusi rol oynayır. Alman dilindəki bəzi feillər Azərbaycan dilindəki feillərlə müqayisə olunduqda bir sıra mübahisələr yaranır, dilçilər arasında fikir müxtəlifliyinə tədris işində dolaşıqlığa səbəb olur. Bu feillər sırasında modal feillər daha çox nəzər diqqəti özünə cəlb edir.

Açar sözlər: alman dili, modallıq, semantika, inkişaf, termin.

DUDEN: Deutsches Uversal wörterbuch.4. Auflage,2001. Digər dillərdə olduğu kimi müasir alman dilində də modallıq kateqoriyası bir sıra vasitələrlə ifadə edilsə də bu vasitələrdən ən əsası və başlıcası modal feillərdir. Alman dilində çox böyük imkanlara malik olan, bu dildə bacarıq, mümkünlük, imkan, fürsət, icazə, qadağa, xahiş, təklif kimi funksiyaları yerinə yetirməyə qabil olan modal feillər haqqında çox deyilmiş və yazılmışdır. Müasir alman dilindəki modal feillər bunlardır: **dürfen, können, mögen, vollen, müssen, sollen**. Sayı cəmi 6 olan bu modal feillər alman dilinin qrammatikasında özünəməxsus yer tutur, bir sıra qrammatik xüsusiyyətləri ilə başqa feillərdən fərqlənirlər: cümlədə həmişə məsdərlə birlikdə işlənən modal feillər adi feillərdən fərqli olaraq indiki zamanda I və III şəxs təkdə heç bir şəxs sonluğu qəbul etmirlər. Onların alman dilində bütün feillərə xas olan üç əsas forması başqa feillərdən tam fərqli olaraq düzəldilir.[1.p.115]

Ən maraqlısı budur ki, alman dilində modal feillər bəzən cümlədə əsas feil rolunda da çıxış edə bilirlər. Bu zaman onlar tam müstəqil mənə daşıyırlar. Məs.: Ich kann nicht mehr (kann nicht: ich bin erschöpft, ich kapituliere) - Mən artıq bacarmıram (yəni gücüm yoxdur).

Modal feillər cümlədə xəbərin bir hissəsi kimi də istifadə olunurlar. Bu zaman onlar əsas xəbərin mənasını daha da qüvvətləndirir, mənə çalarlarına rəng qatırlar. Məs.: Er will es nicht wahrhaben, dass er selbst schuld daran ist (Bu işdə günahkar olduğunu o hec cür dərk etmir, yəni boynuna almaq istəmir). Lakin burada bizi ən çox maraqlandıran modal feillərin ən əsas mənası olan modallıq funksiyalarıdır.

DUDEN: Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 4. Auflage, 1995. Hər bir modal feilin (können, dürfen, wollen, mögen, müssen, sollen) Azərbaycan dilində ekvivalenti olmasına baxmayaraq alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı biz bir sıra çətinliklərlə üzləşirik. Bu da bizim dilimizdən fərqli olaraq alman dilindəki modal feillərin hər birinin həm obyektiv, həm də subyektiv mənalарının mövcud olmasıdır. Biz bu mənalар arasındakı fərqi modal feillərin hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməklə aydınlaşdırmağa çalışacağıq.[2.p.34-42]

a) Ən əvvəl **können** feilini nəzərdən keçirək. **-können, konnte, gekonnt.** Obyektiv mənasında işləndikdə bu feil qabiliyyət, bacarıq, şərait, imkan, icazə, qadağa, xahiş, təklif bildirir. Məsələn:

Der kleine Max kann schon drei VVorte sagen – Balaca Marks artıq üç söz deməyi bacarır (qabiliyyət).

Mann kann hier tole Pullover kaufen - Burada əla pulover almaq olar (şərait, imkan).

Du kannst mein Auto nehmennicht nehmen - Sən mənim maşınımı götürə bilərsən (bilməzsən) --icazə, qadağa.

Könnten Sie mir bitte das Buch reichen? - Kitabı mənə verə bilərsiniz? (xahiş)

Kann/könnte ich Ihnen heute Abend die Stadt zeigen? – Bu axşam sizə şəhəri göstərə bilərəmmi? (təklif)

b) **Dürfen - durfte - gedurft.** Obyektiv mənası - icazə, qadağa, xahiş, təklif.

Darf/dürfte ich Sie um einen Gefallen bitten? - Sizdən bir şey rica edə bilərəmmi? (xahiş)

Darf/dürfte ich Ihnen heute Abend die Stadt zeigen - İcazə verərsinizmi, sizə bu axşam şəhəri göstərim? (təklif)

Hərfi tərcümə edilərkən obyektiv mənalарında können -bacarmaq, vaciblik, qətilik, dürfen isə icazəsi olmaq deməkdir.

Bütün bu verdiyimiz nümunələri nəzərdən keçirdikdə bu qənaətə gəlirik ki, **können** və **dürfen** modal feillərinin obyektiv mənası Azərbaycan dilinə çox asanlıqla tərcümə oluna bilər.

c) **Sollen** feili müssen modal feilindən fərqli olaraq məcburiyyət bildirərək Azərbaycan dilinə - malı/-məli şəkilçiləri kimi tərcümə edilir. Məs.:

Herr Becker hat angerufen. Sie sollen zurückrufen – Herr Bekker zəng eləmişdi, Siz ona zəng etməlisiniz (tələb).

Mit dem Husten sollten Sie besser zum Arzt (gehen) – Belə öskürəklə sən həkimə getməlisən (məsləhət).

Hier soll ein neues Krankenhaus entstehen - Burada yeni xəstəxana olmalıdır (kim tərəfindən ediləcəyi məlum olmayan plan).

d) vollen feili alman dilində istəmək, niyyəti olmaq mənalarda işlənir. . Məsələn:

Er will hier ein neues Krankenhaus bauen - O, burada xəstəxana tikmək istəyir (niyyət, arzu).

Ich will nach Portugal fahren - Mən Portuqaliyaya getmək istəyirəm (plan).

Müssen, dürfen, können modal feillərinin subyektiv mənalərini daha yaxşı başa düşmək üçün belə bir kontekstdən çıxış edək. Eyni sinifdə oxuyan məktəb dostları 30 ildən sonra bir-birilə görüşürlər. Əvvəlkinə nisbətən onlar çox dəyişmişlər və bir-birlərini tanımağa çətinlik çəkirlər. Kimin kim olduğunu onlar ancaq güman edə bilirlər, bu zaman alman dilinin daşıyıcıları yenə də modal feillərlə işlənən cümlələrə üstünlük verirlər.

Schendels E. Deutsche Grammatik, Moskau, 1982. İndiki zamanda formaca eyni olan bu cümlələr Azərbaycan dilinə 2 variantda tərcümə olunurlar ki, bunlarda obyektiv və subyektiv mənalər adlandırılır. Modal feillərin obyektiv və subyektiv mənalərini hər hansı bir cümlədə vermək üçün modal feillərdən başqa onların bir çox alternativləri də mövcuddur. Ancaq alman şifahi və yazılı nitqinə nəzər saldıqda məlum olur ki, modal feillərin işlək dairəsi daha böyükdür, ona görə də bu feillərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı çox diqqətli olmalı, subyektiv və obyektiv məna çalarlarına hər zaman diqqət yetirməyə çalışmalı, hər hansı bir məndə rast gəldiyimiz modal feilləri mütləq kontekstdən çıxış edərək öz dilimizə çevirməliyik.[3.p.133-154]

Bura qədər deyilənlərdən belə bir aydın nəticə çıxır ki, modal feilləri araşdırılarkən və yaxud hər hansı bir dilə tərcümə olunaraq, tədris edilərkən onlar fəlsəfə və məntiqə əlaqəli şəkildə şərh edilməlidir.

a) İndi isə bir qədər ətraflı **Müssen modal feili** haqqında.

a)**Azərbaycan dilinə tərcüməsi.** Müsəssən öz obyektiv mənasında Azərbaycan dilinə - **malı -məli** şəkilçiləri kimi tərcümə edilir.

Der Reifen ist kaputt. Du musst einen neuen kaufen -Təkərlər xarəbdır. Sən təzəsini almalısən (zərurətdən doğan ehtiyac).

Sie müssen die Gebühren bis Ende des Monats zahlen – Siz vergiləri ayın axırına qədər verməlisiniz (nəyisə etməyə imkanı olmaq).

Ich muss mich wieder mehr um meinen Hund kümmern - Mən öz itimin qayğısına daha çox qalmalıyam (mənavi borc).

b)**Obyektivlik və subyektivlik.** Məsələn: Er muss viel Geld verdienen. Bu cümlənin tərcüməsində də 2 variantdan istifadə olunur.

-obyektiv: O, məcburdur ki, çoxlu pul qazansın.

-subyektiv: Mən əminəm ki, o, çoxlu pul qazanır.

Schmid H.U. Einführung in die deutsche Sprachgeschichte: Lehrbuch Germanistik, Weimer, 2009. Müsßen, können və dürfen feilləri ilə işlənən cümlələri Azərbaycan dilinə subyektiv mənasında tərcümə edərkən belə qənaətə gəlirik ki, müsßen feili nəyəsə 100%, dürfen 70%, können isə 50% əminlik bildirir.

Tərcümə prosesində müsßen-in məzmununu qorumaq üçün işin icrasının konkret xarici şərtlərdən asılı olmasını ifadə edən müsßenin məna keyfiyyətini əsas götürmək lazımdır.

Modallığın müxtəlif aspektlərdən tədqiqinə dair bir çox məqalə, dissertasiya, dərslik və monoqrafiyalarda modallığın linqvistik mahiyyəti açıqlanır, onun leksik, morfoloji, sintaktik-semantik ifadə vasitələri təhlil olunurdu.

Azərbaycan dilçiliyində modallıq kateqoriyası xüsusilə modal sözləri araşdıran ilk dəfə A.Ə.Aslanov olmuşdur. Müəllifə görə, fəlsəfi modallıq ümumi, məntiqi modallıq konkret və birmənalıdır. Burada hökm ya təsdiq, ya inkar edilir. Qrammatik modallıq isə bu mənada daha geniş və çoxcəhətlidir.

Ədəbiyyat

- 1.DUDEN: Deutsches Universal wörterbuch.4. Auflage,2001 p.115
- 2.DUDEN: Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 4. Auflage, 1995.p.34-42
- 3.Schendels E. Deutsche Grammatik, Moskau, 1982.p.133-154.
- 4.Schmid H.U. Einführung in die deutsche Sprachgeschichte: Lehrbuch Germanistik, Weimer, 2009. P.212/

Х.Мехтиева, З. Насирова

Значение модальности и глагола «müssen» в немецком и азербайджанском языках Резюме

В грамматике турецкого и немецкого языков глагольная часть, известная как самостоятельная часть речи, включает слова, выражающие действие, то есть действие, состояние, движение или условие объекта, более или менее выраженное или незначительное, динамичное или нединамическое. Глагол — это многокатегориальная часть речи. Эти категории находят свое выражение в глаголе в совокупности. Лучшим доказательством этого является существование в глаголе таких категорий, как аффект, тип, образ действия, отрицание, время, форма, лицо и количество, а также наличие у него специальных и общих форм.

Всем, кто изучает немецкий язык, известно, что глаголы в этом языке отличаются от других частей речи богатством, разнообразием,

многогранностью лексико-семантических, морфологических, синтаксических, фразеологических и фонетических свойств, обилием категорий и специфическими особенностями. Они лучше сохраняют и оберегают национальную самобытность и древние следы этого языка, а также играют особую роль в передаче идей другим. При сравнении некоторых глаголов немецкого языка с глаголами азербайджанского языка возникает ряд споров, а разнообразие мнений среди лингвистов приводит к путанице в преподавании. Среди этих глаголов наибольшее внимание привлекают модальные глаголы.

Ключевые слова: немецкий язык, модальность, семантика, развитие, термин.

X.Mekhtieva, Z.Nasirova

Meaning of modality and verb «müssen» in German and Azerbaijani languages

Summary

In the grammar of the Turkish and German languages, the verbal part, known as the independent part of speech, includes words that express an action, that is, an action, state, movement or condition of an object, more or less expressed or insignificant, dynamic or non-dynamic. A verb is a multi-categorical part of speech. These categories find their expression in the verb together. The best proof of this is the existence in the verb of such categories as affect, type, mode of action, negation, time, form, person and quantity, as well as the presence of special and general forms. Everyone who studies the German language knows that verbs in this language differ from other parts of speech in richness, diversity, multifaceted lexical-semantic, morphological, syntactic, phraseological and phonetic properties, abundance of categories and specific features. They better preserve and protect the national identity and ancient traces of this language, and also play a special role in the transfer of ideas to others. When comparing some verbs of the German language with verbs of the Azerbaijani language, a number of disputes arise, and the diversity of opinions among linguists leads to confusion in teaching. Among these verbs, modal verbs attract the most attention..

Key words: German language, modality, semantics, development, term.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı